

Garaczi Imre
Elvek és dilemmák a 21. század elején
Gazdaságetika a társadalom- és politikaelméletek tükrében

A gazdaságetika, mint önálló tudomány, mindössze 30 éves múltra tekinthet vissza. A múlt század 80-as éveiben a Harvard Business School hozott létre egy önálló tanszéket, amely elindította a modern gazdaságetikai kutatásokat. Természetesen a gazdasági folyamatok etikai dilemmái egyidősek az emberiség történetével. Például igen bő tárházát találhatjuk a gazdasági tevékenységek és folyamatok, valamint az etikus magatartás összefüggéseinek a Bibliában. De említhetjük a Ciceró által feljegyzett rodoszi példázatot is, amelynek lényege egy klasszikus gazdaságetikai dilemma: Rodosz szigetén gabonahiány keletkezett, és ezért egy alexandriai kereskedő nagyon kedvező áron tudta eladni gabonáját. Amikor azonban még Alexandriából elindult, látta, hogy sok más hajó is készül Rodoszra gabonával, azaz valójában hamarosan megoldódik a gabonahiány. Ezt azonban a rodosziak nem tudták. A kereskedő erkölcsi dilemmája az, hogy elmondja-e a rodosziaknak: nemsokára megszűnik a hiány, vagy elhallgassa ezt az információt, és a saját gabonáját a legmagasabb áron értékesítse. A történet leírását Ciceró azzal zárja, hogy a kereskedőnek erkölcsi kötelessége a korrekt tájékoztatás, s ennek érdekében a veszteséget is vállalnia kell.

Mindez jól mutatja, hogy szinte minden piaci kapcsolatban fellelhetők a gazdaság és az etika kölcsönkapcsolatai. Nyilvánvaló az, hogy a piaci működések legfontosabb közgazdasági értéke a nyereségre való törekvés, azaz a *hatékonyság*. Már a 17. században felvetette John Locke azt a gondolatot, hogy a piac működése már önmagában hordozza a természetes erkölcsi értékek kérdéseit. Mindennek középpontjában a *szabadság* és a *magántulajdon* fogalma áll. A magántulajdon egy erőforrás kisajátítását, teljes körű birtoklását jelenti. Ennek alapja, hogy a birtokolt javakat külső kényszertől mentesen, önkéntesen legyünk képesek a piacon cserére felajánlani. A természetes jog ezt az elvet támasztja alá. Amikor ebbe a folyamatba valamilyen külső körülmény (például állam) beavatkozik, akkor ezt a gazdasági egyensúly aktuális helyzete, vagy pedig etikai-jogi kérdések indokolják.

A közgazdaságtudományok képviselői a piac etikai kérdéseit főleg pragmatikus szempontból közelítik meg (1), azaz a személyes önérdek motívumát állítják a középpontba. Ez mindenképpen egyoldalú szemléletnek tekinthető, hiszen a piac – mint erkölcsi érték – vagy mint az erkölcsi értékek működésének egy sajátos terepe, nemcsak az egyéni haszn létrehozását segítheti, hanem a társadalmi, közösségi jellegű hasznok kialakulását is. Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy az egyéni anyagi jólét praktikuma mellett a piaci folyamatokban való részvétel készségeket, képességeket is kialakít, kibontja az individuális tehetséget, és elősegíti az innovatív szellemet.

A piac ugyanakkor nemcsak a közvetlen gazdasági interakciók terepe, hanem sajátosan konstruálja a társadalmi élet formáit, kapcsolati- és küzdőtereit. Tehát az *önérdek*nek ugyan fontos szerepe van a gazdasági motivációkban, de mégsem az egyetlen tényező a munkamegosztásban, illetve a társadalmi teljesítmények rendszerében. Más szempontból megközelítve a kérdést azt is figyelembe kell vennünk, hogy *olyan piac valójában nem létezik, amely az erkölcsi követelmények előírásainak kizárólagosan megfelel*. Ennek oka nyilvánvalóan az, hogy bármely piac *versenyfüggő*, és a résztvevők egymással szemben szeretnének előnyökhöz jutni. Az előnyszerzésért folytatott küzdelemben a különböző etikai habitusú szereplők különféle módon értelmezik az erkölcsöt. Ennek a folyamatnak – teoretikusan – három összetevője van: “Először: a tökéletesen versenyző piac juttatja a fogyasztókat a legtöbb előnyhöz. Másodszor: a verseny dinamikus folyamata

elterjeszti az innovációkat, és a profitot átalakítja a vállalkozói kezdeményezéseket ösztönző tényezőből társadalmi haszonná, annak köszönhetően, hogy az új cégek szabadon beléphetnek a piacra, ami a profitot a minimális szintre csökkenti. Végül: az a tény, hogy a versenyző piac vállalatai nem képesek jelentősen befolyásolni a piaci árat, azt eredményezi, hogy az összes résztvevő egyenlő helyzetbe kerül a többiekhez képest. Mindazonáltal a valós piacon nem jönnek létre automatikusan azok a feltételek, amelyek a piac erkölcsi értékét felszínre hozhatnák. Sőt, a valóságban a piaci tökéletlenségek jellemzők. A valós világ tökéletlen piacaiban az árak rugalmas mozgása korlátokba ütközik, egyenlőtlen az információk megoszlása, és eltérő az egyes szereplők hatalma, mellyel befolyásolni tudják a piaci akciók eredményeit. Azok az egyensúlyi állapotok tehát, amelyek ilyen körülmények között létrejönnek, nem hatékonyak, mert nem maximalizálják a fogyasztók hasznát, és mert gyakran kihasználatlanul hagyják az erőforrásokat.” (2)

A piacok tökéletlensége törvényszerű, hiszen a tökéletes (ideális) piacot éppen azért nem lehetséges megvalósítani, mert a gazdasági folyamatok, termelékenységi mutatók, fogyasztói szokások, divatok stb... állandó változásban vannak, s emiatt állandó és stabil stratégiát, illetve piacszerkezetet képtelenség létrehozni. Ugyancsak figyelembe kell venni azt, hogy a piaci működésekben rendkívül fontos szerepe van a gazdasági erőfölényen alapuló hatalmi hierarchiáknak. Mindössze az kísérhető meg az egyensúlyi állapot fenntartása érdekében, hogy az állami beavatkozás és az etikai kódexek szabályokat állítsanak fel. (3)

Mindez azt erősíti, hogy a gazdasági folyamatokban az erkölcsi problémákat nem szűkíthetjük le pusztán az intézményekre, hanem figyelemmel kell lennünk a verseny piac szereplőinek *motivációs- és viselkedésetikájára* is. Ennek vizsgálatához pedig szükséges alap az egyének, társadalmi csoportok, kulturális és szociális hagyománytörténetének ismerete. Ugyanakkor a 20. századig igen jelentős szerepe volt a gazdaság és az etika kapcsolatában a *vallásoknak* is.

A modernitás gazdaságetikai elvei is a nagy világvallásokból származnak. Például a *zsidó vallás* rendkívül fontos útmutatásokat tartalmaz a gazdasági folyamatokban résztvevők számára. Meir Tamari, a Bank of Israel vezető tanácsadója, több könyvet is írt erről a témáról, s ezekben kifejti, hogy a zsidó vallásból természetesen fakad a vállalkozás és a profitszerzés hajlama, de ugyanakkor a nyereség felhasználására szigorú erkölcsi kötelezettségeket írnak elő. Például a sikeres vállalkozóknak jövedelmük 10-15 %-át köteleességük felajánlani közösségi célokra (a szegények és öregek támogatására), ezenkívül kamatmentes kölcsönöket is nyújtanak. Ez vallásos cselekedetnek számít. Fontos elvük az is, hogy a vállalkozási tevékenységgel, közvetlenül vagy közvetve, nem okozhatnak kárt másoknak. A rabbinikus tanítás szerint Isten akarata az embert a világ csúcspontjának alkotta meg azzal, hogy szabadon használja a természet javait. Ugyanakkor az is isteni parancs, hogy a világ értékeit az ember ne pazarló módon használja fel.

Szigorú követelményeket támaszt a *buddhizmus* is a gazdasági műveletekben. Itt a kiindulópont a szenvedélyektől való megszabadulás folyamata, amelynek végén eljuthatunk a tiszta tudatállapotba, a nirvánába. A buddhista vallás rendkívül szigorúan környezetbarát: a természet javait csak a szükséges fogyasztás érdekében és takarékosan lehet felhasználni. Alapeszméi: egyszerűség és erőszakmentesség. Fontos gazdaságfilozófiai alapelv az is, hogy a helyi igényeket helyi erőforrásokból szükséges biztosítani, és figyelembe kell venni azt, hogy melyek az újratermelhető és melyek a nem újratermelhető erőforrások. Ami nem újratermelhető, azt nem szabad felhasználni. Mindehhez nagymértékű önfegyelmre van szükség; s ezt a buddhista kolostorok tanításai biztosítják, ahol a lelki és szellemi értékek gazdagítása a cél a test kívánalmainak korlátozásával.

A *taoizmus* gazdaságetikája a világot alkotó ellentétpár harmóniájára épít. E két erő a Jin és a Jang. Az első a női princípium, jellemzői a feminitás, a nyugalom, a szelídség, a megőrzés és az alkalmazkodás. A második a férfi princípium, amely létrehozó erőt, alkotást

és agressziót fejez ki. A taoizmus fő elve, hogy e két erőt egyensúlyba hozzuk, harmóniát alakítsunk ki, hiszen ez teszi lehetővé céljaink megvalósítását. A Jin és a Jang ellentétpárok a világ egészére vonatkoznak: közösségi érdek-magánérdek; erkölcs-profit; szükségletvisszafogás-szükségletkielégítés; kooperáció-verseny; munkavégzés-pihenés stb. Az ellentétpárok egyensúlyi állapota az önérdek korlátozásán múlik.

A *keresztény vallás* gazdaságetikai tanításai tulajdonképpen a reformáció forradalmával kezdődnek, amikor Luther Márton 1517. október 31-én Wittenbergben nyilvánosságra hozta 95 tételét. (A kereszténység gazdaságetikai szemléleteiről lásd e kötet első fejezetét: A reformátorok gazdaságetikai nézetei.) Luther nem állított fel rendszeres gazdaságetikát, hanem írásaiban, prédikációiban és leveleiben elszórtan található e témával kapcsolatos gondolatai. A reformáció kezdetekor vált használatossá Németországban a *hivatás* (Beruf) fogalma, amely a protestáns bibliafordításokban jelent meg először. Max Weber szerint "a lutheri bibliafordítás Sirák könyvének egyes helyein (11, 20 és 21) használta először e szót kifejezetten a mai értelemben, majd hamarosan felvette mai jelentését az összes protestáns nép világi nyelvében, holott korábban a világi irodalomban ennek semmiféle kezdetei nem mutatkoztak. A prédikátor-irodalomra – amennyire ez áttekinthető – ugyanez vonatkozik, kivéve egy német misztikust (Tauler), akinek ismerjük Lutherre tett hatását. S ahogyan e szó jelentése, s ez nagyjából ismeretes, éppúgy új volt, és a reformáció terméke volt a *gondolat* is. Nem mintha nem lettek volna bizonyos kezdetei nemcsak a középkorban, de már a (*késő* hellenisztikus) ókorban is a rendszeres világi munka olyanfajta megbecsülésének, amely a hivatás e fogalmában rejlik. De feltétlenül új volt mindenekelőtt a kötelességérzet megbecsülése a világi hivatáson belül, mint olyan legfőbb tartalomé, melyet az erkölcsi öntevékenység egyáltalán megkívánhat. Ez volt az, ami szükségszerűen maga után vont a mindennapi világi munka vallásos jelentőségének képzetét, s ami a hivatás fogalmát ebben az értelemben elsőként megteremtette. A "hivatás" fogalmába tehát minden protestáns irányzat központi hittétele fejeződik ki, mely nem ismeri el az evilági erkölcsiség túllicítálását szerzetesi aszkézis révén, hanem kizárólag az evilági kötelességek teljesítésével törődik úgy, ahogyan ez megadatik az egyén egész életre szóló munkájában." (4)

Luther hivatásetikája az *evilági kötelezettségek* teljesítésére épül, s ez megfelel Isten tetszésének. Az ember a hivatását Istentől kapja, s kötelessége egész életén keresztül azt betölteni. Luther érdeme az, hogy a katolikus felfogásból kiemelte az evilági hivatás alapján történő munkavégzés erkölcsiségét. Ezzel bátorította a gazdasági élet fejlődését. Fontos megjegyezni azt, hogy a lutheri hivatásfogalom még nem reflektál a kialakuló kapitalizmus "szellemére". Ez a reformáció polgári irányzatának vezetője, Kálvin János munkásságában bontakozik ki. Kijelentette, hogy a szorgalmas és becsületes munka is Isten dicsőségét szolgálja. Tehát az ember kötelességévé válik a munka, és ezért is hangsúlyozza a klasszikus bibliai tanítást: aki nem dolgozik, ne is egyék.

A munkára való ösztönzés mellett Kálvin hirdette a fogyasztói magatartás visszafogását is. Etikailag határolta el a *törvényes haszon* és az *igaztalan meggazdagodás* különbségét. Fontos gazdaságetikai változás Kálvinnál az is, hogy a Luther által még szigorúan tiltott kamatszedést engedélyezi. (5) *Tehát a kapitalista típusú gazdasági rendszer kialakulásában rendkívül fontos szerepet játszott a protestáns hivatássetika.* Így keletkezett egy újfajta ethosz (életszabály), amely a munkát mint hivatást kötelességetikává tette, és a társadalmi gyakorlatból fokozatosan hatálytalanította a katolikus egyház tanítását, amelynek középpontjában a földi javakkal szembeni közöny hirdetése állt. Természetesen mindebben fontos szerepet játszott az a problémahalmaz, amely a 15. században a katolikus egyházban jelentkezett: például a búcsúcédula vásárlásával megváltható bűnök; a gyakorta jelentkező simonia (az egyházi funkciók pénzért való adás-vétele); a hagyományosan túl sok vallási ünnep korlátozó hatása a gazdasági életre; a középkori munkakultúra akadályozó szerepe a kapitalista termelésben stb...

A keresztény vallás 16. századi reformációja nyomán elterjedő protestantizmus forradalmi módon alakította át a katolicizmus tradicionalista etikai elveit. Legalizálódott a korábban elfojtott nyereségvágy, a szerzési ösztön, ugyanakkor a reformátorok hirdették a fogyasztás racionális korlátozását is. Ez a kettős hatás teremtette meg a tőkeképződés és felhalmozás erkölcsileg igazolt feltételeit. A protestáns eszmék gazdasági elveiből alakultak ki a 17-18. századi *utilitarista* és *pragmatista* elvek, amelyek a kapitalizmus történetét egészen napjainkig kísérik.

Mindezen folyamatok alapozták meg a modern piacgazdaság feltételrendszerei között a résztvevők erkölcsi kötelezettségein alapuló viselkedéskultúráját. A piaci cserekapcsolatok szándéknyilatkozata a *szereződés*, mint olyan kölcsönös megállapodás a folyamatban részt vevő felek között, amely rögzíti a teljesítés feltételeit. Bármely szerződés legfontosabb próbaköve a *kölcsönös bizalom*. Csak ez biztosíthatja a gazdasági kapcsolatok és az erőforrások hatékony kiegyensúlyozását. A bizalom kölcsönös gyakorlása a felek között – megfelelő etikai szint megléte esetén – önmagában is biztosítéknak számít. Az, hogy ennek ellenére a piacok tökéletlenül működnek, és az etikus és etikátlan gazdasági motívumok vegyesen vannak jelen, felhívja a figyelmet arra, hogy a szabad verseny – megfelelő keretek és szabályrendszerek nélkül – önmagában tökéletlen, és nem alapozható a liberális szemléletű *láthatatlan kéz* dogmájára. (6)

A piac hibáinak kiküszöbölésére, csökkentésére költséghatékony módon nyújthatna megoldást a *kooperatív etika*: “Ha egyfajta együttműködő (kooperatív) etika válna uralkodóvá a társadalomban – amint az megtörténik a környezetvédelem esetében, amikor a jelen generációk figyelembe veszik a jövő nemzedékek szükségleteit is –, akkor létrejöhetnének bizonyos önkéntes, kooperatív módszerek a közjavak termelése érdekében. Egyébként viszont kormányzati beavatkozásra van szükség az adott közjószág társadalmilag hatékony szintű előállításának biztosítására. Olyan esetekben is hibásan működhet a piac, amikor a társadalmi szükségletek kielégítését, illetve az élet minőségének javítását célzó szolgáltatások nem közjavak, mivel ezeket elvileg a piacon keresztül hozhatják létre. E piaci kudarcoknak az az egyik oka, hogy a piac nem rendelkezik tökéletes információrendszerrel. Más szóval, az információ tökéletlen és aszimmetrikus az elosztása.” (7)

Ezt az állítást igazolja Ignazio Musu az egészségbiztosítás világszerte jelentkező alapproblémájával, ami szerint a biztosító társaságok – mivel üzleti alapon működnek – nehezen tudják megállapítani a reális kockázat szerint számított díjat, s ezért inkább átlagdíjat számolnak, ami viszont a nagy kockázatú biztosítottak jó, az alacsony kockázatú személyek pedig inkább nem kötnek biztosítást, hiszen számukra ez túl nagy terhet jelent. Jellemző példa erre az Egyesült Államokban, hogy több tízmillió polgárnak nincs biztosítása. Tehát az információhiányból, illetve a nem eléggé áttekinthető egyéni kockázati helyzetekből fakadóan a láthatatlan kéz kiegyenlítő szerepére alapozott privát egészségbiztosítás nem képes betölteni a társadalmi igazságosság alapkritériumait. *Ezért is szükséges az állami szabályozás, hiszen ha magánbiztosítók uralják az egészségpiacot, akkor az egészségügyi szolgáltatások nem tekinthetők közjavaknak.* Az állami irányítás mellett hatékonyabb szerepet szükséges biztosítani ebben az esetben a civil szervezeteknek, amelyek elősegíthetik és kiegészíthetik az állami szerepvállalást. E kérdés lényege az, hogy az adott társadalom köz- vagy magánjavaknak tekinti az egészségmegőrzés fontosságát. Mindez átvezet ahhoz a – számtalan gazdaságetikai vonatkozással rendelkező – kérdéshez, hogy milyen szinten van jelen az adott társadalomban a *felelősségérzet*. (8)

Ha a gazdaságetikai kérdéseket tanulmányozzuk, óhatatlanul és szükségszerűen találkozunk a társadalom- és politikaelméletek kérdéseivel is, hiszen e három tematikus kör szorosan összefügg. A fentiekben felvázolt gazdaságetikai problémák két közös vetülete a *hatékonyság* és a *méltányosság* egymáshoz való viszonya. A modernitás közgazdaságtani eszmetörténetében e két fogalom utilitarista (haszonelvű) megközelítése a leggyakoribb.

Általában a hatékonyságok és a méltányosságok összevetése alapján jellemzik az adott társadalmi jólét színvonalát. Ezek az allokációk (az áruk központosított és tervezetten vezérelt elosztása) függvényszerűen kapcsolódnak össze, és első látásra a Pareto-elv sejlik fel mögöttük. Ez egyszerűen fogalmazva azt jelenti, hogy egyesek jólétének javítása vajon mások jólétének romlását idézi-e elő? Mindez az *elosztás* kérdéséhez vezet. Ez pedig korrelatív kapcsolatban van az adott költségvetési korlátok lehetőségeivel.

A fejlett társadalmakban is alapvető dilemma az, hogy a különféle gazdasági, társadalmi és szociális javak újraelosztása növeli-e a hatékonyságot, avagy nem? E kérdés értelmezésének alapvető nézőpontja az, hogy az elosztandó javakat a piac termeli meg, de – a társadalmi igazságosság miatt és az állam szabályozó szerepe alapján – már nem a piac osztja szét. A kívánatos újraelosztási politika legfontosabb alapelve, hogy a javak szociális alapú elosztása kétféle hatékonyságot valósítson meg: egyrészt töltsse be a társadalmi igazságosság elvének és gyakorlatának realitását, másrészt a piac működésére ösztönzőleg is hasson.

Természetesen ismét ahhoz a kérdéshez jutunk, hogy miért működnek tökéletlenül a piaci rendszerek? A fő cél az, hogy a többoldalú folyamatnak lehetőleg minél kevesebb vesztese legyen. “Az effajta érvelés korlátja, hogy tökéletes piac a valóságban nem létezik: a valós világban a tökéletlen piacok kapnak fontos újraelosztó szerepet. Ha elhagyjuk a tökéletes piacok világát, óvatosabb következtetéseket kell levonnunk a hatékonyság és a méltányosság közti viszonyt illetően. Korábban már volt szó arról a lehetőségéről, hogy a piac tökéletlenségei olyan helyzetekhez vezetnek, melyre az erőforrások nem hatékony elosztása jellemző. Definíció szerint ez azt jelenti, hogy mindenki nyer akkor, ha egy hatékonyabb helyzet irányába mozdulunk el. Ebben az esetben tehát nincs átváltás a hatékonyság és a méltányosság között abban az értelemben, hogy mindkettő egyszerre növelhető. Pontosan ez a helyzet a jól ismert keynesi munkanélküliség esetében, amikor a munkanélküliség a fizetőképes kereslet hiánya miatt lép fel. Ekkor a munkásokat nem foglalkoztatják, a gyárak pedig leállnak, mert a piaci impulzusok nem segítik elő a megfelelő fizetőképes kereslet megjelenését. A kormányzat képes arra, hogy ilyen keresletet teremtsen, mégpedig közkiadásokkal. Ezáltal a gazdasági rendszer hatékonyságát és a méltányosságát is növeli. Nincs konfliktusban a kettő, hiszen mindenki nyerhet a változás következtében.” (9)

A hatékonyság és méltányosság elveinek gyakorlati működésében szerencsés azt a stratégiát követni, amelyben az oligopolisztikus piac egyenetlen működését államilag garantált kompenzációs térítésekkel egyensúlyozzák. Ennek jelentősége abban áll, hogy az újraelosztási politika miként befolyásolja az adott piaci környezet gazdasági növekedési indexét. Tehát nem szükségszerű az, hogy a hatékonyság és a méltányosság gyakorolt elvei ellentétben álljanak egymással. Mindennek a társadalmat alkotó egyénekre vetített hatása többféle szempontból is mérhető. Például azzal, hogy az egyén számára milyen mértékben biztosítottak a részvételi lehetőségek a gazdasági és társadalmi folyamatokban, vagy jellemző-e az a lehetőség, hogy a közösség tagjai számára széles körben és alternatív módokon áll fenn a lehetősége a célokhoz rendelt értékek megvalósításának. Ez már alapvetően szociokulturális és társadalmi cselekvéseméleti kérdés is, ugyanis az egyes ember ebben a társadalmi mezőben érzékeli a *szabadsága és a teljesítménye közötti összefüggést. Tehát a kiegyenlítő és kompenzációs újraelosztásokhoz való hozzáférés mechanizmusai a gazdaságetika legfontosabb vizsgálati területei.*

A méltányosságról és a hatékonyságról szóló imént levezetett folyamat működése számtalan gyakorlati problémát vet fel, hiszen e két fogalom érvényének megvalósulásában nemcsak a végeredmény értékelése a perdöntő, hanem sokat elárulnak az adott politika működéséről a különféle igazgatási mechanizmusok, az intézmények és hivatalok működése, illetve a civil társadalom kontrollszerepének színvonala. Amartya Sen például felhívja a figyelmet arra, hogy az egyes politikai stratégiák által kezdeményezett jóléti újraelosztások ugyan pozitív hatással vannak a teljesítmény-színvonal növekedésére, de közben előidézhetik

az egyéni részvétel szabadságának korlátozását is. Mindebben talán nagy segítséget jelenthetne a társadalom különféle rétegei és az intézményes politikai és gazdasági rend közötti *etikai kódexek* létrehozása. Ez természetesen még a legfejlettebb államokban is utópisztikusan hangzik, hiszen ne feledkezzünk meg arról, hogy a társadalmi és gazdasági tőke újratermelését elsősorban az önérdkek határozzák meg. Azonban *mindenféleképpen jelentős szerepe kell, hogy legyen a 21. században a gazdaság, az állam és a civil társadalom között létrehozandó etikai megállapodásoknak*. Ezek érvénye két dologban lehet rendkívül jelentős: egyrészt az etikai milió széles körű és társadalmi vitákon keresztül történő kiépítése jóval gazdagabb lehetőségeket nyújt az *önérdék* és az *önzetlenség* konfliktusainak rendezésére a jogi megoldásoknál, másrészt, ha ez működőképpé válik, az adott társadalom rendszere sokkal nagyobb mértékben költség-hatékony és környezettudatos; pusztán a hagyományos politikai eszközök alkalmazásánál. (10)

A fenti elemzések politika- és társadalomelméleti összefüggései közelebb hoztak bennünket az etika és a gazdaság kölcsönkapcsolatainak módszertani kérdéseire. Mint említettük e tanulmány elején, az emberiség történetével egyidős az etikai problémák szemrevételezése a gazdasági folyamatokban. A fő kérdés mindig is az önérdék és az önzetlenség kontextusai körül bontakozott ki. Milton Friedman, a modern közgazdaságtudományok jelentős tudósa, még amellet érvel, hogy a piaczgazdasági folyamatokban a gazdaságon kívüli jelenségeket nem szabad figyelembe venni. Tehát a gazdaság zártkörű működése alapítja meg a jólétet, s ennek közvetett eredménye lehet a társadalom erkölcsi színvonalának alakulása. (11)

A neoklasszikus közgazdasági elméletek álláspontjával szemben a múlt század 70-es éveinek végétől vált jellemzővé az, hogy *jónéhány nyugati nagyvállalat termelési és szolgáltatási tevékenységeiben kezdték figyelembe venni az etikus piaci jelenlét lehetőségeit*. Ebben az időben keletkeznek az Egyesült Államok nagyvállalatainak etikai kódexei is. Ezek az írott etikai alkotmányok a cég belső és külső működésének morális arcukat fogalmazták meg. Szintén az USA-ban jött létre az *etikai ombudsmanok* intézménye, amelyek a munkahelyeken felmerülő etikai problémák kivizsgálását és megoldását vállalták fel. Ezt egészítette ki az *anonim etikai forródrót*, ami lehetővé tette, hogy a munkahelyen etikai problémával szembesülő dolgozó telefonon érje el a segítségkérés szándékával az etikai ombudsmant.

Mindezzel párhuzamosan alakult át a hagyományosan klasszikus munkaügyi rendszer *humánerőforrás-gazdálkodássá*. Erre az üzleti gyakorlatban létrejövő folyamatra épült rá fokozatosan az elmúlt harminc esztendőben az egyetemi és kutatóintézeti szintű gazdaságetikai kutatás (elsőként a Harvard Business School hozta létre a nyolcvanas években egy magántámogató segítségével az etikai tanszéket). Az egyetemi kutatások eredményei könyvekben és folyóiratokban jelentek meg, s ezek hatása fokozatosan jelentkezett a nagyvállalatok vezetőinek stratégiai döntéseiben. A 90-es évekre ez a folyamat már áthelyeződött Nyugat-Európába is. Az, hogy etikai normák figyelembevétele a gazdasági folyamatokban mindenféleképpen hasznos, bebizonyosodott az elmúlt negyed században. "Aligha lehetett vitatni, hogy az etikai normák szinte teljes hiányával jellemezhető piaczgazdaságban nem a verseny jóvoltából kibontakozó hatékonyságnövekedés, hanem a gazdaságnak a politikai-titkosszolgálati-alvilági hatalmi pozíciók gátlástalan kihasználása nyomán végbemenő kriminalizációja és ennek hatására a példátlanul gyors tőkekoncentráció lesz a jellemző. A rendszer "végállapota" pedig a többség növekvő jóléte helyett kevesek kirívó gazdagsága és tömeges nyomor, egyfajta "demokráciának és piaczgazdaságnak" álcázott oligarchikus rendszer lesz. Az etikai intézmények modelljei Közép-Európában elsősorban az Egyesült Államokból érkeztek, a szerepük fontosságát igazoló tapasztalatok viszont főleg a szovjet utódállamok némelyikéből." (12)

Nyilvánvalóan sok kritika érte a gazdaságetikát, mint önállósodni kívánó fiatal tudományt, de az ezredforduló után már nemcsak hogy jelentőssé vált ez a diszciplína, hanem megjelentek egyes résztudományai is, mint például az *üzleti etika*. A változást az egyre szélesebb körű szakirodalomban jelentkező és közgazdaságilag is értelmezhető *meztérülő etika* jelentette. Ez szemben áll az *öncélú etika* hagyományaival. *Bebizonyosodott ugyanis az, hogy a vállalati, kapcsolati és munkafolyamatokban alkalmazott etikai nézőpontok költség-hatékony megoldásokat eredményeztek*. Tehát a gazdaságon kívüli indítékok és motívumok figyelembevétele és gondozása a termelés és szolgáltatások folyamataiban hozzájárult a költségek csökkentéséhez. Magyarul egy munkahelyen a *felelősségérzet*, a *bizalom* kérdése, az erkölcsi színvonalról való gondoskodás kimutathatóan hozzájárult a nyereséghez. Természetesen mindig fennáll a dilemma azzal kapcsolatban, hogy egy munkavállaló esetében mennyiben jellemezhető az eredményesség az etikai hozzáállás, illetve az anyagi érdekelttség alapján. Ezzel párhuzamosan ne feledkezzünk meg arról sem, hogy más foglalkozási ágakban – például orvos, jogász, médiaszereplő – már korábban is kiemelkedően fontos jelentősége volt az etikus magatartásnak.

A gazdaságetika tudományának kialakulása során középponti problémája volt az etikai szempontok és viselkedések hatásainak *taxatív mérhetősége*. Ennek a módszertani kérdésnek jelentős úttörője Lawrence Kohlberg munkássága, akinek az elméletét már a múlt század 80-as éveiben több földrészen is kérdőíves munkaszociológiai felmérésekkel ültették át a gyakorlatba. Ennek kapcsán derült ki az, hogy az erkölcsi magatartások megalapozója nemcsak a kultúra és a vallás, sőt, a társadalmi csoporthoz való tartozás sem döntő szempont. Ugyanakkor igen jelentős hatása van az egyének erkölcsi színvonalára az *iskolázottságnak*.

Kohlberg felállított egy hat fokozatból álló etikai skálát, amely kifejezi a munkahelyen dolgozók aktuális erkölcsi szintjét. A Kohlberg-skála leírása Török Attila közgazdász ismertetése alapján a következő:

- “1. szakasz: *engedelmesség* – a magatartás vezérlő elve az engedelmesség az érvényesíthető és szankciókkal alátámasztott szabályoknak. Törekvés a büntetés elkerülésére; az engedelmesség öncélú, a megtorlás anyagi-fizikai következményeitől való félelem motiválja.
2. szakasz: *haszonelvűség* – a közvetlen előnyökkel járó megegyezések betartása áll a középpontban. Az egyén fölismeri, hogy másoknak is vannak érdekei, és ezeket a saját érdekei érvényesítésekor nem hagyhatja figyelmen kívül; a “hoci-nesze” vezérelve mentén szerveződő emberi kapcsolatok.
3. szakasz: *megfelelés* – a magatartás vezérelve a szűkebb környezet követelményeinek való megfelelés. Fontos saját és mások szemében is jónak látszani, a különféle családi és társadalmi szerepekkel szemben támasztott igényeknek megfelelni. A közvetlen előnyökkel nem járó, hűség-, lojalitás-, bizalomalapú emberi kapcsolatokból eredő kötelezettségek megtartása.
4. szakasz: *társadalmi lelkiismeret* – a magatartás vezérelve a társadalmi együttélésből eredő kötelezettségek megtartása. A törvényes rend jogainak és kötelezettségeinek átértékelése, együttműködés a társadalommal. Az egyéni és társadalmi szempontok különbözőségének felismerése, a társadalmi rendszer egészének működésével kapcsolatos értékek tisztelete. Képesség a környezet értékítéletétől való függetlenségre. Rendpártiság; az ebbe a szakaszba sorolható etikai színvonalú egyének gyakori jellemzője.
5. szakasz: *konszenzusos társadalmi lelkiismeret* – a 4. szakaszban jellemző vezérelvek, de hangsúlyt kap a törvényes rend keletkezésének mikéntje. A kötelezettségek megtartása elsősorban az igazságos és igazságosan létrehozott szabályok esetében imperatív. Az értékek relativitásának felismerése, képesség az univerzális és partikuláris értékek közötti különbségtételre. A kisebbségi értékek védelme iránti elkötelezettség, akár a többség ellenében is. Abszolút elkötelezettség az univerzális értékek védelme iránt.

6. szakasz: *individuális-univerzális etika* – saját, egyéni értékek követése. A társadalmi együttélés elveinek elfogadása, ha egybeesnek az univerzális és az egyéni értékekkel. Az univerzális és egyéni értékeket tagadó törvények elleni fellépés – a személyes érdektől függetlenül, olykor annak erős sérelmére. Az egyéni értékek egyetemes erkölcsi értékeket tükröznek: egyenlőség, az emberi méltóság tisztelete. Racionális meggyőződés az egyetemes erkölcsi értékek érvényességéről, személyes elkötelezettség ezek védelmére.” (13)

Kohlberg lépcsőzetes skálája többféle módon is értelmezhető. Egyrészt levonhatók belőle általános következtetések az adott munkahely etikai színvonaláról, másrészt alkalmazói és alkalmazotti pozíciókból egyaránt vizsgálható. Ugyanakkor lehetőség nyílik arra is, hogy táblázatba foglalva, statisztikusan összesítsük az adott munkahely mérőszámait. Ha ezeket egymást követő, különböző időpontokban tesszük meg, akkor grafikusan is ábrázolható az adott vállalat dolgozóinak etikai fejlődésrajza, s ha mindezt összevetjük a vizsgált időpontok közötti termelékenységi mutatókkal, akkor értékelhetjük azt, hogy vajon az etikai képzés megtérült-e a gazdasági mutatókban.

Kohlberg a hat szakasz első három tagját *heteronóm*, míg a második hármát autonóm érvelési paraméterként jellemzi. Az első érvénye arra vonatkozik, hogy a megvizsgált személyek főképpen a külső hatásoktól és véleményektől függve alakítják ki érvelésüket, míg a második három fokozatban elhelyezkedők kevésbé vagy egyáltalán nem függenek a külső véleményalkotók hatásától. Ezt a módszert vállalatok sokféleképpen, sőt, továbbfejlesztve is alkalmazták cégük *etikai intézményfejlesztése* céljából, és a kimutatott eredmény alapján cselekvési terveket dolgoztak ki a gazdasági növekedést javító etikai szocializáció tennivalóiról. Ahogy a Kohlberg elmélete alapján elvégzett felmérések eredményei a szakirodalomban nyilvánosságra kerültek, egyértelművé vált az, hogy a vállalatok etikai klímájának javítása a legtöbb esetben költség-hatékony eredményeket hozott. A cselekvési programok általában az adott munkahely etikai színvonalának felméréssel kezdődtek, majd a problémák és hiányosságok összegzése alapján fogalmaztak meg olyan normákat, amelyek egyaránt vonatkoztak a vezetőkre és az alkalmazottakra. Mindennek rendkívül fontos szerepe lett a cég humán erőforrás-gazdálkodásában, s ezt bizonyítják a különféle képzési programok, amelyek az etikai teljesítményt egyrészt mérhetővé tették, másrészt auditált módon építették be a vállalati gazdálkodás stratégiájába. Az sem véletlen, hogy az elmúlt másfél évtizedben, a felsőfokú menedzserképzésekben, világszerte egyre fontosabb szerepet töltenek be az etikai képzések, amelyek tematikái a nagy egyetemek gazdaságtudományi karainak honlapjain olvashatók.

E kutatások alkalmazásával elsősorban a gazdaságetika résztudománya, az üzleti etika, illetve a menedzseretika foglalkozik. E diszciplínák napjainkra szinte már a vállalatvezetés egyik stratégiai segédtudományává nőttek ki magukat. A Kohlberg-skála alkalmazása rámutat arra is, hogy a gazdaságetika – az elméleti alapokra építve – igencsak gyakorlati tudomány, sőt, interdiszciplína, hiszen olyan tudományok módszer- és eszközrendszereit alkalmazza, mint a filozófia, szociológia, politikatudományok, pszichológia, társadalomelmélet, kommunikációs és médiatudományok, jogelméletek.

A munkahelyek etikai színvonalának vizsgálata az elmúlt évtizedben számtalan negatív jelenségre hívta fel a figyelmet, s ez azért fontos, mert ezek az esetek, ha társadalmi nyilvánosságot kapnak, akkor akár helyi, akár nemzetközi jogi segítséggel megszüntethetők, illetve korrigálhatják a hibákat. Például így derült fény arra, hogy az egyik nagy transznacionális mult cég, amely egyébként rendelkezik etikai kódexszel, a harmadik világba telepített gyárában megalázó és embertelen körülmények között foglalkoztatta munkásait. Ugyancsak így került napvilágra az az esetsor, amikor Nagy-Britanniában 2007-ben magyar munkavállalók tucatjait állati körülmények között, szinte rabszolgaként foglalkoztatták. A nyilvánossá váló esetek legtöbbször jogi felelősségre vonás követte, és sok helyen a helyi

szakszervezetek is segítséget nyújtottak. Ezáltal a későbbiekben a nyilvánosságra került esetek visszatartó erőt jelenthetnek az etikátlanul cselekvő cégek vezetői számára.

Az említett példák arra is figyelmeztetnek bennünket, hogy a gazdasági folyamatokban megjelenő etikai problémákat a nemzeti keretek mellett immáron a globalizáció körülményei között is számba kell venni. Az elmúlt másfél évtizedben a globalizálódott világgazdaságban nagyfokú élénkülés volt tapasztalható a termékek és szolgáltatások választéknövekedésében, a technológiai és kommunikációs rendszerek bővülésében, illetve a nemzetek feletti tőkeáramlásban. A globalizáció létrejötté ugyanakkor azt is jelenti, hogy az erkölcsi-etikai problémák feltérképezése megnehezült az egyre jobban nemzetek felettivé váló világgazdasági folyamatokban. Az elmúlt másfél évtized változásai – a globalizáció pozitív hatásai mellett – legfőképpen a következő, etikailag is problémás jelenségeket hozták létre:

“- A multinacionális/globális vállalatok többsége nagyon kevés adót fizet jövedelme után. Ezt úgy érik el, hogy adót csak abban az országban mutatnak ki, ahol az adókulcs igen alacsony. Így csökkennek az állami bevételek, amiket a közfunkciók ellátására lehetne használni. Sok esetben jogi következményekhez is vezethet, hogy a vállalatok adómanipulálás céljából a magas adókulcsokkal rendelkező országokban túl magas transzferárakat alkalmaztak.

- Széles körben elterjedt módszer az off-shore cégek létrehozása. Az adóparadicsomok révén olyan legális és gazdaságilag racionális lehetőségeket is kihasználnak a nemzetközi cégek, amik etikai szempontból megkérdőjelezhetők, mivel kevésbé járulnak hozzá a közös megteremtéséhez.

- A világgazdaságban jelentős vagyoni differenciálódás ment végbe. Az összes állam leggazdagabb 20 százaléka rendelkezik a világ összes bruttó társadalmi termékének 85 százalékával.

- A jóléti társadalmakban nő a munkanélküliség, és csökkennek a reáljövedelmek, ami a középosztály létbizonytalanságát idézi elő. Általános cél a vállalati működés hatékonyságának emelése. Ennek érdekében tendencia, hogy a vállalatok szervezeti karcsúsításokat hajtanak végre, fuzionálnak, az eredmény a legtöbb esetben munkahelyek leépítése.

- A fejlődő országokban problémát jelent, hogy a multinacionális vállalatok esetenként éhbéért dolgoztatnak, embertelen körülmények között. Megfigyelhető a környezetszennyezés is, nincs biztosítva az ökológiailag fenntartható fejlődés. Ezekben az országokban a demokrácia fejlődésére a nemzetközi vállalatok nem mindig előrevívő saját érdeke is jelentős befolyással bír.

- A globalizáció rombolja a hagyományos értékeket, a kultúrák homogenizálódásához, amerikanizálódásához vezet. Nemzetközivé teszi a terrorizmust, a maffiagazdaságot, a drogfogyasztást. Mindezek hozzájárultak ahhoz, hogy felerősödtek a globalizáció ellenes tüntetések. A globalizáció hatására a civil szervezetek is megerősödtek, nemzetközivé váltak, és felhívták a közvélemény figyelmét számos negatív jelenségre.” (14)

E problémák a globalizáció jelenkori szakaszában egyre inkább radikalizálódnak, ugyanakkor szükséges azt is megjegyezni, hogy a globalizáció számtalan pozitív értéket is közvetít. Nyilvánvaló az, hogy folyamatainak értékelését a pozitív és negatív hatások összevetése alapján kell elvégezni. A globalizáció ellenes szervezetek programja elsősorban a lokalizációs érdekek megfogalmazásán és megerősítésén alapul. Túlzottnak tartják a politikai lobbik beavatkozását a gazdaság világába, hiszen ez a tendencia a korrupció egyik melegágya. Javasolják felülvizsgálni a támogatási rendszereket, a lobbizás és a jótékonykodás bevett formáit. Ugyancsak rámutatnak arra is, hogy nagyobb felelősséggel kell megvizsgálni az állami támogatások rendszereit, hiszen a hatalmat megszerző pártok vagy pártkoalíciók hajlamosak a holdudvarukhoz tartozó vállalkozásokat előnyben részesíteni.

Mindehhez még hozzátartozik a pártfinanszírozási rendszerek törvényességének kérdése is, amely világszerte problémáktól terhes. Alapvetően törvények szabályozzák a fejlett világban a pártok bevételi lehetőségeit, de a különféle választási küzdelmek alkalmával

számtalanszor kerülnek nyilvánosságra olyan információk, amelyek szerint a pártok – gazdasági erejük növelésére – rendszeresen törekednek titkos és ellenőrizhetetlen pénzalapok létrehozására. Például Helmut Kohl sikeres kancellári működését jelentősen beárnyékolta az a tény, hogy 1999-ben nyilvánosságra kerültek pártja illegális pénzügyei.

A globalizáció kritikusai (például Tobin, Korten) elsősorban azt hirdetik, hogy a globalizációnak a helyi gazdasági erőforrásokat és a helyi közösségek működésének elősegítését kell támogatnia. Más elméletek elsősorban a gazdasági vállalkozások társadalmi és etikai fejlődését állítják a középpontba, és olyan nemzetközi egyezmények létrehozását sürgetik, amelyek erkölcsi kereteket teremthetnének a vállalkozói működésnek. Ebből a szempontból érdekes az a vizsgálat, amely a nagy- és kisvállalatok társadalmi felelősségét hasonlította össze Magyarországon 1998-ban. (15)

A gazdasági folyamatok etikai értékelésének fontos intézménye az *etikai auditálás*. Magyarországon ez a forma még nem terjedt el a gyakorlatban, de a gazdaságetikai irodalomban már gyakorta jelen van ez a fogalom, amelynek lényege: *a különféle vállalati, vállalkozói tevékenységek etikai vonatkozásainak taxatív leírása és elemzése*. Ennek két alapvető formája lehetséges a gyakorlatban: a cégen belül saját eszközökkel elvégezni, illetve külső cég bevonásának segítségével. Mivel ez a lehetőség Magyarországon még kezdeti stádiumban van, ezért *fontos lenne az etikai auditálás rendszerének akkreditációját kialakítani*, hiszen ez nagymértékben hozzájárulhatna az eredmények hitelességéhez.

Természetesen az auditálás önmagában kevés eredményt hozhat akkor, ha nem kapcsolódik átfogó intézményi etikai képzési programokhoz és tréningekhez. Ennek kidolgozása hazánkban még főképpen elméleti keretek között tart. Szükség lenne a fejlett világban már lassan két évtizede működő hasonló intézményrendszerek tanulmányozására. (16) Mindez felveti azt, hogy lehetséges-e korunkban az erény-etikára épített gazdasági világ megvalósítása, de legalább megközelítése.

Robert Solomon kutatásainak egyik középponti kérdése a gazdasági folyamatok és az erény-etika kapcsolata. Kiindulópontként felveti azt, hogy az egyénre vonatkoztatott arisztotelészi etikai rendszer – paralel módon – miként alkalmazható a gazdasági intézményekre, vállalatokra, ugyanis a gazdasági szervezet, a felelősség szempontjából, szintén *egyénnek* tekinthető: “A közgazdászok természetesen leginkább a rendszerekkel és a rendszerekre vonatkozó elméletekkel foglalkoznak, míg az etika művelőinek érdeklődése leginkább az egyéni magatartásra, annak motívumaira és következményeire terjed ki. A gazdaságetika számára azonban egyik megközelítés sem elégséges. A gazdaságetika egyik legfontosabb problémáját ugyanis éppen a vizsgálat legmegfelelőbb egységének, a kutatási terület határainak és fókuszának megválasztása jelenti. (...) A modern gazdálkodás integráló vagy központi egysége ... nem az egyéni vállalkozó vagy fogyasztó, sem pedig a rendszer ... ez az egység a vállalat. ... Bár továbbra is az a véleményem, hogy a felelősség hordozója elsősorban az egyén, a modern gazdaságban az egyén nem szociális vákuumban cselekszik. ... Bár a gazdaság szereplői továbbra is egyénként felelősek, de egyénileg a vállalatok keretei között felelősek, azaz felelőségüket nagyban a szervezeti szerepek és köteleességek – többek között a profitelvárás – határozzák meg. A szervezetek szerepeit és köteleességeit pedig a szélesebb közösség befolyásolja, amely számára ... a profitelvárás nem bír nagy jelentőséggel.” (17)

Az egyének és a szervezetek etikai elvárásait Solomon azon az alapon vizsgálja, hogy a gazdasági társaságokat speciális közösségeknek tekinti, olyan *halmazoknak*, amelyekben különféle szociokulturális és érdek alapú mechanizmusok kölcsönhatásai működnek. Ebben a környezetben tartja kívánatosnak az arisztotelészi *areté* hangsúlyozását, ami egyaránt jelent kiválóságot és erényt. Rámutat arra, hogy a gazdasági társaságokban az egyének különféle szerepeket töltenek be, s ezeket vagy rájuk ruházzák, vagy pedig önként öltik magukra. Az *egyes szerepek integratív módon tartalmazznak felelőségeket, amelyek kialakítják az egyének*

ítéletalkotó képességét. Természetesen ez a megfogalmazás eléggé absztraktnak tekinthető, hiszen egy adott gazdasági-közösségi térben hosszú ideig együtt dolgozó egyének rendkívül sokféle hagyományrendszerből, illetve emocionális alapból táplálkozhatnak. Solomon szerint a legfőbb cél az egyes szerepeknek az adott cél érdekében való integrálása, de úgy, hogy az erény-etikai színvonal ne sérüljön. Ennek érdekében állítja középpontba a következő erényformákat: mértékletesség, tolerancia, megbízhatóság, tisztesség, segítőkészség, kooperativitás, kitartás.

Ha ez a rendszer általánosítható lenne jelenkorunk gazdasági folyamataiban, akkor megvalósultnak tekinthetnénk az etikus gazdaságot, és az etikailag jól teljesítő, auditált vállalat kapujára kitehetnénk az *erényes szervezet* táblát. Természetesen ez – napjainkban – még csak utópiának tekinthető, de sokat tehetünk azért, hogy közelítsük ezt az eszmét. Ennek érdekében fontos követelmény a gazdasági folyamatokban az etikai normák megfelelő szinten való kezelése, az elvárt magatartások hatékony elősegítése.

E cél érdekében rendkívül fontos az, hogy a különböző szintű gazdasági és menedzserképzésekben kiemelt helyet biztosítsunk az etikai képzésnek, amely fontos eleme lehet a vállalati szervezetfejlesztésnek. Erre vonatkozólag Nyugat-Európában és az USA-ban már jól szervezett képzési rendszerek működnek, és hazánkban is előrelépés tapasztalható. Az etikai követelmények gyakorlati alkalmazása pedig konkrét része lehet a vállalati intézményfejlesztésnek. Ennek főbb elemeit Radácsi László így foglalata össze:

“1. az etikára hangsúlyt fektető vállalatok saját normáiknak megfelelni képes egyéneket választanak munkatársul;
2. a szervezet stratégiai célnak tekinti az alkalmazottak fejlődéséhez való hozzájárulást, nemcsak szakmai, hanem morális vonatkozásban is;
3. a szervezet semmilyen eleme (struktúra, kultúra stb.) nem készítheti az egyéneket etikátlan cselekvésre, illetve nem válhat az etikus cselekvés megtorlásának eszközévé (különös hangsúllyal bírnak ebből a szempontból a bérezési és jutalmazási rendszerek, a döntéshozatal módszerei, a felsővezetők magatartásmintái, a szocializáció folyamata stb.);
4. a szervezeteknek etikai problémák felvetésére kell bátorítania tagjait; valamint
5. olyan támogató rendszereket kell működtetnie, melyek alkalmasak a felmerült etikai problémákban való tájékozódásra, etikai konfliktusok kezelésére.” (18)

A felsorolt tézisek szigorú etikai követelményeket támasztanak a gazdasági folyamatokban résztvevő vállalatok személyzeti- és üzletpolitikájának. Ezzel kapcsolatban Solomon még arra is felhívja a figyelmet, hogy az ökonómia világa a nyereség elérése érdekében ugyan sajátos cél- és eszközrendszer alapján működik, de mivel emberek dolgoznak benne, ezért valójában nem lehet külön világnak tekinteni, tehát fontos hangsúlyozni azt a gyakorta háttérbe szoruló elvet, hogy “az ember fontosabb a profittal.” (19)

Solomon gondolatmenete megkísérli összeegyeztetni a *haszonelvűség* és az *etika* irányelveit. Ha említett téziseit továbbgondoljuk, eljutunk az üzleti etika két alapvető formájához, a *belső készíttetésű* és a *megettérülő etikához*. Az első úgy értelmezhető, hogy például egy gazdasági tevékenységet végző cég olyan etikai követelményeket is fel kell, hogy vállaljon, amely a lehetséges nyereségét csökkenti. Erre legfőképpen környezetvédelmi példákat említenek olyan vegyipari vállalatoknál, amelyek a nyereségük rovására rendszeresen nagy költségű berendezéseket szerelnek fel a káros anyagok kibocsátásának csökkentése érdekében. Nyilvánvaló az, hogy ezek a vállalatok a napi versenyben hátrányba kerülhetnek azokkal szemben, akik nem gondoskodnak a környezetvédő eszközök használatáról. Ugyanakkor hosszabb távon megtérül a környezettudatos magatartás, hiszen a nyilvánosság előtt érvényesül a vállalat ökológiai és társadalmi felelőssége, s ezen keresztül javul a vállalkozásról alkotott kép a közgondolkodásban, s ennek már hatása lehet az adott vállalat nyereségére. (Példa erre az a szemléletváltás a Shellnél, amit a múlt század 80-as

éveiben hajtottak végre. Míg a korábbi reklámjaikban tengeri fűrotornyokat mutattak be, addig az újakban már környezetvédő szélérőműveket.)

Tehát azok a vállalatok, amelyek környezettudatos felelősséggel alakítják gazdasági folyamataikat, pozitív hatást gyakorolhatnak a fogyasztói magatartásra, és az erre épülő marketing hosszú távon hozzájárulhat a profithoz. Jó néhány példa mutatja az elmúlt évtizedekből azt, hogy az etikátlan körülmények között létrehozott termékektől egy idő után elfordulnak a fogyasztók. Mindennek elsősorban történeti okai vannak: "A gazdasági élet szereplői akkor járnak el elővigyázatosan, ha etikai normák életre hívásával mennek elébe a jogi szabályozásnak. E felismerés először az Egyesült Államokban nyert teret mintegy negyven éve. Ez volt egyébként az amerikai gazdaságtörténelem harmadik nagy szabályozási hulláma. Az első a múlt századi, szabad-verseny, vállalkozói kapitalizmusra reagált. A másodikat az 1929. évi gazdasági világválság romboló társadalmi következményei indukálták. A harmadikhoz a hatvanas évek – gyakran újbaldali irányultságú – civil szerveződései is hozzájárultak. E szerveződések üzletellenes, a "big business" káros mivoltát hangsúlyozó retorikájukkal tűntek ki. Ezeknek a hagyományait folytatták a nyolcvanas évek elejének üzleti etikai kezdeményezései, ám az ideologikus alapállást pragmatikus megközelítés váltotta fel. Életre hívjuk a "big business" működésében észlelhető megannyi visszásság volt: a pénzügyi, a környezetszennyezési és a kormányzati kapcsolatokkal összefüggő botrányok." (20)

Ez a történeti folyamat kovácsolta ki az *üzleti hírnév* szoros összefüggését a *közbizalommal*. Nyilvánvaló, hogy a jó hírnév a legjobb marketingeszköz, s ebben kiemelkedően fontos szerepe van az etikus magatartásnak. Ebből egyenes úton következik az, hogy az etikus gazdálkodás hosszú távon elősegíti a nyereséges működést. Természetesen mindemellett számtalan olyan legális és illegális gazdasági ágazat létezik, amelyek etikai szempontból maximálisan megkérdőjelezhetők. (21)

Az üzleti döntésekben mindig súlyos dilemmákat jelentenek az etikai kérdések. Ezek a legegyszerűbb problémáktól a legbonyolultabb ügyekig terjedhetnek. Ezért a menedzserek helyzete ebből a szempontból nem könnyű. Ha pusztán közgazdasági és vezetési ismeretekkel rendelkeznek, és hiányzik az etikai ismeretek és gyakorlatok tárháza, akkor rendszeresen szembe kell nézniük rossz döntéseik következményeivel. Ezért fontos az például, hogy világszerte egyre több az üzleti etika kérdésével foglalkozó folyóirat és kiadvány. Az is elősegíti az etikailag is fontos gazdasági döntések meghozatalát, hogy erre szakosodott etikai intézmények (bizottságok, kamarák) a rendszeresen előforduló és komoly dilemmákat jelentő kérdések megoldásához etikai állásfoglalásokat tesznek közzé. Pozitív tény, hogy a témával foglalkozó internetes és nyomtatott folyóiratokban már egyre több az etikai kérdéseket boncolgató vitafórum. A gyakorlati tapasztalatok alapján esettanulmányokat készítenek, amelyeket a munkahelyi továbbképzésekben sikeresen lehet alkalmazni. Ha ez a gyakorlati szemléletmód a különféle gazdasági környezetekben elterjed, akkor szinte mátrixszerűen hathatja át a gazdaság világát: "Az etikalitási viszonyok további részletezésével az etikus viselkedésnek valóságos mátrixa rajzolódik ki: a társaság etikus a munkavállalóival, fogyasztóival, kormányzatával, versenytársaival és sok mással; a munkavállalók etikusak a társasággal; a vezetők a társasággal és a munkavállalókkal, és így tovább. Az etikai relációk mátrixában egy-egy etikai döntés ellentmondó követelményeket kell kielégítsen." (22)

Az üzleti élet etikájának gazdasági jelentősége az elmúlt két évtizedben került a gazdasági- és társadalomtudományok érdeklődési köreibé. Először is le kellett számolni egy régi tévhittel, ami szerint a közgazdaságtanban felesleges etikai kérdésekkel foglalkozni. Ez annál inkább sem volt igaz, mert ha az antik görögöktől a 20. századig megvizsgáljuk azoknak a szerzőknek a műveit, akik gazdasági kérdésekkel is foglalkoztak, szinte mindenkinél – közvetve vagy közvetlenül – megtalálhatók etikai kérdések vizsgálatai. Még Adam Smith-re is ráfógták, hogy közgazdaságtani elmélete nélkülözi az etikai

szemléletmódokat. Ez annál inkább sem igaz, hiszen önálló műben foglalkozott erkölcsfilozófiai kérdésekkel (*The Theory of Moral Sentiments*). Ebben azt írja, hogy a gazdaság világában működő ember számára is lehetséges az, hogy túllépjen az általános profitmaximalizáló magatartáson: “az emberiség, az igazságosság, a nagylelkűség, a közösségi szellem azok az erények, amelyekkel a legtöbb hasznot hajthatjuk másoknak.” (23) Nyilvánvaló, hogy Smith esetében ezt a félreértést az okozhatta, hogy fő művéből (*A nemzetek gazdagsága*) a legtöbben azt a példát idézték, ahol a minden gazdasági folyamatot megalapozó önérdékről írt: “Ebédünket nem a mészáros, a sörfőző vagy a pék jóakaratótól várjuk, hanem attól, hogy ezek a saját érdekeiket tartják szem előtt. Nem emberiségükhöz, hanem önszeretetükhöz fordulunk.” (24)

Smith elméletalkotó tevékenységét komplexen kell szemlélnünk, hiszen az önérdék mindenek felett álló megfogalmazásával abszolút nem ellentétes a más írásaiban kifejtett etikai magatartásról szóló állásfoglalása. Nyilvánvaló az, hogy a gazdasági műveletekben való részvétel feltételez olyan motivációkat, indítékokat, amelyek – a tiszta önérdék alapján – elsősorban az előnyökre koncentrálnak. Egy egyszerű áru-pénz cserében rendkívül fontos az az egyensúlyi kérdés, hogy kölcsönösök legyenek az előnyök, és az aktust a megelégedettség kövesse. A fő kérdés az, hogy az önérdék egy adott műveletben milyen határig terjedhet, hol és mikor kell jelentkeznie az egyén személyiségében az etikai alapon vett visszatartó erőnek? Mi az a küszöb, amit már nem lépünk át, mi az a pont, amelyet elérve úgy döntünk, hogy noha előnyünk származna a folyamat véghezviteléből, inkább megállunk?

Hogy ezt a döntést meghozhassuk, abban kiemelkedően fontos szerepe van etikai műveltségünknek, az ismert magatartási mintáknak és a bizalomhoz való viszonyunknak: “Itt most azt kell mindenekelőtt hangsúlyozni, hogy milyen mértékben nyugszik a gazdasági intézmények működése közös magatartási mintákon, kölcsönös bizalmon, azon, hogy a felek egymásról azonos etikai alapállást feltételeznek. Amikor Adam Smith rámutatott “saját érdekeik szem előtt tartásának” ösztönző szerepére, ezzel nem azt akarta mondani, hogy egy virágzó csererendszerhez ezenkívül semmi másra nincs szükség. Ha nem bízhat meg a háziasszonyban a pék, nehezen süthet kenyeret rendelésre, és nehezen szállíthat kenyeret előre fizetés kikötése nélkül. Ha pedig a pék nem megbízható, úgy a háziasszony sosem lehet biztos benne, hogy szállítani fogja a tőle megrendelt kenyeret. A kölcsönös bizalomnak ez a problémája – amit itt most csak nagyon egyszerű alakjában mutattunk be – sokkal összetettebb formát is ölthet, és sokkal kritikusabb szerephez is juthat a kiterjedt és sokrétű üzleti kapcsolatokban.” (25)

Amartya Sen idézett gondolatmenete rámutat arra, hogy *az üzleti etikával kapcsolatban szükséges foglalkoznunk a kapitalizmus történetének motivációs rendszereivel. Ezek között nyilvánvaló az, hogy az önérdék csak az egyik lehet, mert a gazdaság működésében a tiszta profitmaximalizálásnál jóval többféle indítékkör van jelen. Ilyen például a nonprofit elvek működése vagy pedig a kulturális hatások jelenléte a gazdasági folyamatokban. Ugyanakkor arról se feledkezzünk meg, hogy a társadalom – az egyéneken keresztül – a magánjavakon túl közjavakat is termel. Ilyenek például a tiszta levegő, az emberléptékű környezet, a járványoktól mentes térség.*

Természetesen eközben nem tekinthetünk el attól, hogy bármely javak cseréje értékösszehasonlítás alapján jön létre, ahol a szükséglet kényszeríti ki az önérdeket. Sen szerint mindenféleképpen szükséges az, hogy különbséget tegyünk a köz- és a magánjavak használati értékeit illetően. (26) *Ebben jelentősége van a különféle külső (extern) hatásoknak is, amikor gazdasági jellegű vagy a gazdaságot érintő ügyekben az egyes személyek közötti kontaktusok a piaci mechanizmusokon kívül történnek. Ezek jellemzője, hogy itt az elosztást nem a piac végzi, hanem például intézmények, hagyományok stb. Extern hatásokkal az oktatásban, az egészségügyben és a kultúrában találkozhatunk. Ezek az összefüggések közvetve és közvetlenül kapcsolódnak a termelés működtetéséhez. Sen mindenféleképpen arra mutat rá,*

hogy korunkban igen fontos szerep jut a társadalmi felelősségvállalásnak, hiszen a globalizáció megsokszorozta azokat az átfogó komplex problémákat (pl. környezetszennyezés), amelyek ellen már globális szervezetségi szinten szükséges fellépni. Így érthető igazán Adam Smith paradigmája, hogy *a szigorú önérdekképviselő elsősorban a csere aktusára vonatkozik és nem a termelés, illetve az elosztás viszonyaira.*

Az eddig felvázolt kérdések az etika és a gazdaság összefüggéseit illetően felvetik azt a fontos dilemmát, hogy milyen lehetőségek állnak rendelkezésre a gazdaság és az erkölcs közötti közvetítésben. Jelenkorunkat e vonatkozásban fordulópontnak is tekinthetjük, hiszen a gazdaság és erkölcs napjainkban ismeretes kapcsolatrendszere még a jóléti gazdaság nemzetállami integrációs teljesítményének következtében jött létre. Az elmúlt két évtizedben viszont a globalizáció egyre szélesebb körű térnyerésével a gazdasági tranzakciók jelentős része nemzetek feletti keretekben működik, s ez fokozatosan gyengíti a korábbi integráció eredményeit. *A 21. század elején a gazdaság és erkölcs viszonyában szükségessé vált újfajta, alternatív integrációs képességeket és felületeket létrehozni.* Ennek érdekében az etika és az ökonómia viszonyait *cselekvéseméleti* szempontból kell megvizsgálni. Ebben lényeges az, hogy az erkölcs és a gazdaság egymáshoz kapcsolódó világát nem rendszerként tesszük vizsgálat tárgyává, hanem az egyes cselekvések szempontjából elemezzük. Így a normatív szabályokat és a szociális szerepeket vetjük össze különféle racionalitás-kritériumok alapján.

Richard Münch szerint a modern cselekvéseméletek alapja az interpretáció fogalmának értelmezése: “A modernség fejlődésének tanulmányozása lehetővé teszi annak a felismerését, hogy az emberi cselekvés sajátosságainak kölcsönös egymásba kapcsolódása, egymást átfedése (melyet az interpretáció fogalmával fejezünk ki) a modernség meghatározó alapelve. (...) A modern gazdaság például nem tekinthető a szerzési ösztön és a hasznossági elv korlátlan érvényesülésének, hanem a vallási felfogásban gyökerező módszeres-rationális életvezetés és a gazdasági létfeltételek biztosításának sajátos kombinációja. A modern állam sem a pusztá hatalmi logikát követi, hanem a politikai hatalmat a törvények szerint gyakorolt uralomhoz köti. A modern tudomány sem fogható fel csupán a laboratóriumi kísérletek sorozatának, hanem olyan módszeres eljárásokból áll, melyekkel összekapcsolják az empirikus ismereteket a rendszeres elméletképzéssel.” (27)

A gazdaságetika interpretációja a munka fogalmához vezethető vissza, amelyet Kálvin elmélete óta a hivatással kapcsolunk össze. Ebben az értelemben az interpretáció érvényének alapja az, hogy a hivatás felvállalásából fakad a *megbecsülés* és a *tisztelet*. A modern gazdaság szorosan kötődik a hivatás gyakorlásához, tehát az értéket nemcsak az ár fejezi ki, hanem a hivatás is értékmérő. *Az ár és a hivatás kapcsolata metszéspontot jelentenek a gazdaság és az etika között.*

A gazdasági ember természetesen szükségszerűen kell, hogy betartsa a szabályokat, törvényszerűségeket, hiszen versenyhelyzetben van más gazdasági szereplőkkel. Nyilvánvaló az is, hogy az alkalmazottaknak az adott versenyszinthez megfelelő bért kell fizetnie, illetve törekednie kell a költséghatékonyságra. Ha ezeket nem tartja be, cége versenyképtelenné válik. Hivatástudatát e szabályok alapján interpretálja, ugyanakkor a hivatásfogalom magában foglal erkölcsi követelményeket is: “a társadalom meglehetősen magas erkölcsi követelményeket állít a menedzser elé. Aszerint részesül például tiszteltben vagy megvetésben, hogy milyen mértékben gondoskodik munkatársai szociális biztonságáról, továbbképzéséről, részt vesz vagy nem a helyi közösség életében, hajlandó-e olyan eljárások és technológiák alkalmazására, amelyek a korábbiaknál jobban kímélik a környezetet, közreműködik-e vagy sem a környezet védelmét szolgáló intézkedések meghozatalában. Az erkölcsi alapelvek – egyebek mellett – érvényes jogszabályokban foglalva szabályozzák a menedzser cselekedeteit és általában a gazdasági cselekvést.” (28)

Münch a hivatásgyakorlás történetét a modernség időszakában három korszakra bontja. Az elsőt, amely a rendi hierarchiától a jövedelemért és a státuszért folytatott nyitott

versenyig tart, még a premodern időszak származás és javak szerinti hierarchiája jellemzi, és a munkaerőpiacban és a hivatásgyakorlásban kiemelkedő szerepe van a vallási meggyőződésnek. (29)

A modernség első korszakának jellemzője még a hivatásgyakorlás szempontjából az, hogy a reneszánszsal és a felvilágosodással megkezdődött szekularizáció ugyan csökkentette a vallás korábbi jelentőségét és hatékonyságát a társadalmi köztudatban, ugyanakkor megőrizte – világi módon – a hivatásgyakorlás erkölcsi szükségességét. Fontos körülmény ezzel kapcsolatban az, hogy a hivatáshoz való személyes viszony nemcsak a köteleességteljesítésben jelenik meg, hanem az egzisztenciális és szellemi önmegvalósítás terepévé is válik. Mindkettő egyaránt nyújtja a megfelelő alapot az erkölcsi felelősségvállaláshoz.

Münnch felosztása szerint a modernség második korszaka a gazdasági liberalizmustól a jóléti gazdaságig tart. Ennek főbb jellemzői a következők:

1. megnövekedett a felelőssége a korlátozottan rendelkezésre álló források felhasználásának, s mindehhez – globális körökben – a gazdasági növekedés átfogó programjait kell kidolgozni;
2. a modern gazdaság legfőbb prioritása az állandó és lehetőleg egyenes vonalú fejlődés elve, amely felveti azt, hogy hol vannak a növekedés határai, illetve minden fejlődés egyben haladásnak is tekinthető-e?
3. a modern tömegtársadalmak olyan káros jelenségei, mint például a dohányzás, a médiákban bemutatott erőszak, illetve a tömegturizmus egyenként is óriási profitokat termelnek, és nagyban járulnak hozzá az államok adóbevételeihez, ugyanakkor számtalan negatív társadalmi és környezeti hatást keltenek, amelyek erkölcsileg egyértelműen elítélendők (például a dohányzás következtében a rákbetegségek; a fegyvergyártás összefüggése a médiumokban közvetített erőszakkal; a nagyfokú tömegturizmus negatív ökológiai hatásai). Tehát az erkölcs és a gazdaság paradoxona alakul ki azzal, hogy a világ társadalmaira egyértelműen káros, de nagy profitot termelő gazdasági folyamatok nagy adóbevételeket jelentenek az államoknak, amelyek ebből erkölcsi jókat, például szociális kiadásokat valósítanak meg.

Ez a paradoxon is mutatja, hogy ahogy a gazdaság, ugyanúgy az erkölcs is kilépett a premodern tradicionalitás léptékéből, és kölcsönösen áthatva egymást, a kompromisszumkényszer teremtheti meg a társadalomban az egyensúlyi helyzeteket e két intézmény kapcsolatában.

A harmadik korszak – Münnch felosztása alapján – a jóléti gazdaságtól tart a környezetgazdaság felé. Ebben a korszakban a legfőbb mérce a nemzeti össztermék (GDP), amelyet sokan megpróbálnak az etikai minőségek mérésére is felhasználni. Ennek kapcsán jelent meg az új fogalom, a *növekedésetika*, amely a gazdasági ciklusok vonatkozásában kísérli meg az etikai állapotok leírását. Ennek egyik klasszikus területe az elmúlt harminc esztendőben a környezetgazdaság problémája (30)

Münnch hármasként felosztása – a modern társadalom hivatásalapú gazdaságetikai korszakait illetően – jól jellemzi a *fizetés* és a *tisztelet* kölcsönkapcsolatának változásait. Ebben a középponti szerepű egyéni hivatásetika aszerint képes kivívni a tiszteletet, hogy a társadalom és a gazdaság világában benne élő ember teljesítményével milyen társadalmi szükségleteket képes kielégíteni. Ennek a tételnek fontos összefüggése az, hogy a középpontban a teljesítmény elérése, fokozása, sőt gyakorta a kényszerteljesítmény áll. Ugyanakkor a társadalom tagjai különböző mértékben alkalmasak és képesek a teljesítményre. Tehát a késő-modern kor már minden polgárát tiszteletre méltónak tartja függetlenül attól, hogy mekkora teljesítményre képes, azaz nemcsak a teljesítmény mértéke jelöli ki a tisztelet mértékét. Az egyik ember a magas teljesítményével vívja ki a tiszteletet, a másik ember, aki valamilyen ok miatt nem képes teljesítményre, pedig a szociális rászorultság elve alapján jogosult rá. Ebben a keretben vált a gazdasági racionalitás etikai kategóriává. “Ez

az elv az etikai megalapozottságú önfegyelem, széles látókör, a szükségleteknek a korlátozottan rendelkezésre álló források közötti kielégítésére törekvés elve. Az újbóli investíció érdekében féken tartott fogyasztás önfegyelmet és távlatos szemléletet követel. Ezzel egyidejűleg az erkölcs a szűkös forrásoknak a szükségletek kielégítésére fordítását is szabályozza. Az új polgári etika megveti az arisztokrácia költekezését és pazarlását éppúgy, mint a “csöcselék lustaságát”. Ezt az etikát áthatja a gazdaság szempontja, olyannyira, hogy a gazdasági racionalitás etikai kategóriává emelkedik.” (31)

Fontos elem a későmodern kor társadalometikai vonatkozásaiban az, hogy *az erkölcsi mechanizmusokat egyre jobban áthatják a különféle gazdasági kalkulációk*. Például a jóléti, szociális intézmények kifizetései erkölcsi és etikai megalapozottságot igényelnek. Tehát az erkölcsi motiváció számviteli tényezővé is válik, ahol a diskurzus a kifizetőhelyek és az igényjogosultak között áll fenn. Tehát egyre fontosabbá válik az elismerés és a morális kötelesség kapcsolata. Az elismerés fogalmát Axel Honneth három fokozatra bontva elemzi:

“1. Az önmagunkhoz fűződő gyakorlati viszony első szintjén az egyes ember mint individuum kap elismerést, olyan személyként, akinek szükségletei és kívánságai egy másik személy számára egyedülálló jelentőségűek. Az elismerésnek ezt a fajtáját, melynek sajátossága a feltétel nélküli törődés, a morálfilozófiai tradícióban általában a “gondoskodás” vagy a “szeretet” fogalmával írják le.

2. Az önmagukhoz fűződő gyakorlati viszony második szintjén az egyes ember olyan személyként kap elismerést, mint aki ugyanolyan morális kompetenciákkal rendelkezik, mint bármelyik másik ember. Az univerzális egyenlőség elismerésének megjelölésére a kanti tradícióra visszanyúlva a “morális elfogadás” fogalma honosodott meg.

3. Az önmagunkhoz fűződő gyakorlati viszony harmadik szintjén az egyes ember olyan személyként kap elismerést, mint akinek képességei valamely közösség számára konstitutív jelentőséggel bírnak. Az elismerés fajtájának megjelölésére, melynek sajátossága a különös nagyrabecsülés, a filozófiai tradícióban hiányoznak a megfelelő morálfilozófiai fogalmak. Értelmesnek és indokolhatónak tűnik azonban, ha ebben a vonatkozásban a “szolidaritás” és a “lojalitás” fogalmihoz nyúlunk vissza.” (32)

Honneth szemléletmódja az *önmagunkhoz fűződő gyakorlati viszonyt* veszi alapul annak érdekében, hogy a különféle kötelességekhez és igényekhez tartozó kapcsolataink miként válhatnak morális alapon elismerhetővé. Így a három típusú elismerési fokozat együttesen jelöli ki egy szituációban a morális szintet, de úgy, hogy közöttük rendszeresen állhat fenn konfliktus és feszültség. A különféle elismerési formák között egy-egy szituációban valamelyiknek szükséges elsőbbséget biztosítanunk, s ennek alapja – jó esetben – a felelősség elvéből fakadó kötelességérzetünk. Ennek alapján Honneth – a három fokozatra építve – univerzális autonómiát sugall: “Mivel minden embert olyan személyként kell elismernünk, akinek ugyanolyan joga van az autonómiára, morális okok miatt nem kötelezhetjük el magunkat olyan társadalmi viszonyok mellett, melyek megvalósítása ezen igények megsértését követelné.” (33)

Honneth elmélete az említett három elismeréstípusról olyan tradícióként is értelmezhető, amelyben fontos indíték a *személyes integritás védelme*. Ha ezeket az elveket áthelyezzük makropolitikai és gazdasági szituációkba, akkor látható az, hogy a társadalom bármely szegmensét érintő gazdaságetikai vizsgálódás nem nélkülözheti a társadalom- és politikaelméletek közreműködését. Például napjainkban fontos kérdés az Európai Unió országaiban, hogy az egyéni és társadalmi biztonság és a foglalkoztatás milyen elvek alapján kapcsolódik egymáshoz. A szociáldemokrata többségű kormányzatok ebben a kérdésben ragaszkodnak a *jóléti állam* talapzatainak a fenntartásához, és programjaikban hirdetik a teljes foglalkoztatás elvét. Mindennek alapja a folyamatos gazdasági növekedés. Ezzel szemben “A *piaci liberálisok* az ellenkező véleményen vannak, azt állítva, hogy az egységes piac nyitott gazdaságaiban a “teljes” foglalkoztatás helyreállításához (vagy inkább a “több” munkahely

létesítéséhez) a munkaügyi szabályozás, a szociális biztonsági ellátások és a szakszervezetek alkuereje által alkotott védelmező és státusadományozó intézményes minták nagy része akadályozza a teljes foglalkoztatást. Ezeket először is nagyrészt *le kell rombolni*, ezzel kényszerítve a munkásokat a piaci ösztönzőkhöz, valamint a hatékonyság és versenyképesség parancsához való igazodáshoz. A piaci liberálisok általában nem hiszik, hogy a jóléti állam intézményei különösebben hozzájárulnának a termelés hatékonyságához az után, hogy a viszonylag zárt gazdaságokban folyó tömegtermelés “fordi” modellje fölött jórészt már eljárt az idő. Véleményük szerint attól sem kell tartanunk, hogy a jóléti állam lerombolása politikai instabilitáshoz vezet, legalábbis mióta a baloldali politikai radikalizmus hasonlóképpen a múlt részévé vált.” (34)

Íme egy társadalom- és politikaelméleti konfliktusba ágyazott makro-gazdaságtudományi probléma. Nyilvánvaló az, hogy mind a szociáldemokrata, mind pedig a liberális álláspont rendkívül széles körű argumentációt állít fel elvei védelmére. A két koncepció közötti legfőbb különbség az, hogy az előbbi a széles körben gondoskodó állam tradícióját követi, míg az utóbbi a minimális államot, és az egyéni felelősség alapján működő öngondoskodást favorizálja. E kettő metszéspontja az, hogy a versenypiacot milyen mértékben szükséges beágyazni a szociális védelem rendszereibe. A statisztikák szerint a jelenlegi helyzetben a legtöbb ország foglalkoztatási gondokkal küzd, s talán megoldást az jelenthetne, ha “A “szociális Európa” szilárdabb törvényi alapokon állna, ha a Bizottságot és az Európai Bíróságot kötelezhetnék arra, hogy egyensúlyt találjon az európai belső piac és versenyjog, illetve a foglalkoztatást és a szociális védelmet támogató nemzeti politika potenciális konfliktusa esetén.” (35)

Mindezek alapján a modern korban a gazdaság és az etika világa egyaránt tekinthető természetes és kényszerű szimbiózisnak. Természetes akkor, ha a gazdasági folyamatokban résztvevő egyén, kisvállalkozás vagy akár multinacionális cég is vitathatatlanul eleget tesz etikai követelményeknek. Kényszerű akkor, ha ugyanebben a folyamatban erkölcsi-etikai dilemmák lépnek fel. Mindenesetre a 21. században az etikus gazdaság reális követelmény, és megvalósításához legfőképpen két feltétel sikeres együttműködése szükséges: ha etikai dilemmák merülnek fel ökonómiai folyamatokban, akkor a kívánatos megoldáshoz e két alkotórész koordinációja szükséges, s ha ez megtörtént, akkor az új egyensúlyi helyzet már olyan kooperációnak tekinthető, amelyben a nyereségvágy képes megállni annál a küszöbnél, ahol még nem keletkeznek erkölcsi-etikai dilemmák.

Jegyzetek

1. E szemlélet szerint a piac önmagában tartalmazza – mint intézmény – azt a lehetőséget, hogy minden szereplő számára az alkufolyamatban kölcsönös előnyöket biztosítson. Ennek alapja az egyén önértékéből kiinduló szükségletkielégítés a csere folyamatában. Tehát a piacnak önmagában tételeznek erkölcsi értéket, amelynek két oldala van: az önérték és az altruizmus (önzetlenség). Adam Smith szerint gazdasági céljaink megvalósításához a legtöbb esetben rászorulunk más emberek segítségére, de elsősorban az önértékünket kell ebben az esetben képviselnünk, nem pedig az önzetlenségünket.
2. Ignazio Musu: *A piacgazdaság etikai vonatkozásairól*. In: Society and Economy, Volume XVI. 1994/05. 177.o. (A továbbiakban: Musu.)
3. “Ily módon felmerül annak a szükségessége, hogy olyan jogszabályokat alkossunk, amelyek a piacot az ideális versenyző állapot közelében tartják, vagy ha ez nem lehetséges, legalább támadhatóvá, vagyis nyitottá teszik a piacot az újonnan belépni

szándékozó vállalkozók előtt. Létre kell hozni azokat a megfelelő intézményeket is, amelyek betartatják ezeket a szabályokat. Ilyenek például a trösztellenes törvények és hivatalok, valamint a fogyasztóvédelmi jogszabályok és testületek. Néhány országban, például az USA-ban, az ilyesfajta szabályok és intézmények meglehetősen sikeresnek bizonyulnak. Ezen intézmények tevékenysége nyomán számos példaértékű büntetés született a szabályoktól eltérő viselkedés szankcionálása érdekében. Mindez igencsak ösztönző hatású volt abból a szempontból, hogy a gazdasági társaságok növekvő mértékben korlátozzák önmagukat; ezt etikai kódexek megalkotásával és betartásával érik el. Nem hiszem azonban, hogy az üzleti etika és az etikai kódexek kialakulása csupán annak a következménye lenne, hogy a vállalatok így reagáltak a versenyző magatartás bizonyos szabályainak megsértése esetén rájuk háruló költségekre. Épp ellenkezőleg, ez a fejlődés egy olyan kultúra terméke, amely felismerte, hogy hosszú távon kódexek nélkül az etikai viselkedés a gazdasági hatékonyság és a piac pozitív társadalmi hatásai nem maradhatnak fenn.” In: Musu 180.o.

4. In: Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat, Budapest, 1982. 90-96.o.
5. A kamatszedés tilalmának gyakorlatához hozzátartozik az is, hogy V. Márton pápa 1423-ban néhány korlátozással már feloldotta a tilalmat. Kálvin korában a genfi törvények pedig már 5 %-os kamat szedését engedélyezték.
6. *A láthatatlan kéz*. Adam Smith-i fogalma a gazdasági életet egyfajta természetes rendnek fogja fel, amelyben az árutermelők ellátják a piacot olyan árukkal, amelyeket a vevők megvásárolnak. Az árucserében résztvevők legfontosabb ösztönző motívuma az önérdek. Az alku folyamatában az egyes önérdekeket egyeztetik, mérik össze az értékekkel. A cserefolyamatban fontos alapelv, hogy megérje eladni, illetve megvásárolni a terméket. Mindebben azt is látnunk kell, hogy a cserehajlamban fontos szerepet játszanak különféle externáliák, illetve közvetett hatások is. Ezek olyan kulturális és társadalmi összetevők, amelyek a közvetlen piaci viszonyokon kívülről érvényesülnek. Például személyközi kapcsolatok, az élet minőségének kérdései, környezeti hatások stb. Sokszor az externáliák nagyobb mértékben járulhatnak hozzá a csereviszonyok költségeihez, mint az árut előállító közvetlen folyamatok. Innen fakad az, hogy az emberek általában idegenkednek a közvetett, társadalmi költségek megfizetésétől. Mindez szintén nagyban járul hozzá a piac és a verseny folyamatainak tökéletlenségéhez.
7. In: Musu 183.o.
8. “A közösségi szektorban gyakran előfordul, hogy túl alacsony a felelősségérzete a közalkalmazottaknak az iránt, hogy az adott szolgáltatást megfelelő szinten nyújtsák. Segítségképpen igénybe vehetjük a különböző ösztönzési módszereket, ám ezeknek a kialakítása és gyakorlati alkalmazása gyakran nagyon nehéz. Itt ismét igaz az, hogy az erkölcsi motivációk által irányított cselekvés nagy segítséget nyújt ezeknek a morális kockázattal járó problémáknak a megoldásában. Sokan úgy gondolják, hogy a kormányzat beavatkozását a gazdasági életbe a bürokrácia ágazati érdekei vezérlik, hogy a lobbik nyomást gyakorolhatnak rá, és hogy mindez rontja a piac kudarcait korrigálni kívánó közösségi akciók hatékonyságát. Ez nem szükségképpen igaz, ámbar nagyon valószínű, hogy mindez bekövetkezik, ha az adott társadalom kultúrájának alapvető vonásai az önzés és a kölcsönös bizalmatlanság. Ellenkező esetben viszont, ha az adott társadalom kultúrája nyitott a szolidaritás és a kölcsönös bizalom értékei felé, a társadalom tagjai készek elfogadni a kormányzat szabályozó funkcióját, amely meg akarja őket védeni a társadalmi szerződésben elfogadott szabályokat figyelmen kívül hagyó deviáns kisebbség akcióitól. Nem pusztán azért van tehát szükségünk az

erkölcsi motivációkra, hogy a piac hatékonyan működjön, hanem azért is, hogy a kormányzat megfelelően tudjon beavatkozni a gazdaságba.” In: Musu 185.o.

9. In: Musu 186.o.
10. “Amikor tehát arról vitatkozunk, hogy a gazdasági élet területén működő intézmények, illetve a gazdasági élet szereplőinek viselkedése miként képesek arra, hogy a gyakorlatban is ellássák az elmélet által nekik tulajdonított pozitív funkciókat, minden esetben szembesülünk etikai követelményekkel is. Ez persze önmagában nem jelenti azt, hogy a közgazdaságtannak teljességgel fel kellene adnia azokat a törvényszerűségeket, amelyeket az elmúlt idők során feltárt. Mindenképpen el kell ismernünk valamit, amit a legkomolyabb közgazdászok is vallanak, nevezetesen azt, hogy az erkölcsi alapon történő értékelés, a morális kötelezettségek és az erkölcsös magatartás nem eredményez negatívumokat. Épp ellenkezőleg, gyakran segítséget nyújthatnak a gazdaság területén működő intézményeknek ahhoz, hogy – mint az emberi személyiség kiteljesedését és nem annak elnyomását, hátrányos megkülönböztetését szolgáló intézmények – maradéktalanul teljesíthessék feladataikat.” In: Musu 187.o.
11. Milton Friedman: *Kapitalizmus és szabadság*. Akadémiai Kiadó-Met P. C., Budapest-Brandenton, (1962) 1996.
12. Török Attila: *Racionalitás és etika a gazdasági döntésekben*. In: *Közgazdasági Szemle*, 2000/11. 921.o. (A továbbiakban: Török.)
13. In: Török 924-925.o.
14. Fülöp Gyula-Szegedi Krisztina: *Kisvállalati etika a globalizáció korában*. In: *Vállalkozás & Innováció*, 2006/1. 70-71.o. (A továbbiakban: Fülöp-Szegedi.)
15. “A kisvállalatok társadalmi felelősségét (nagyvállalati összehasonlításban) Magyarországon Fülöp, Hirich és Szegedi (1998) vizsgálták az elsők között. Kutatásuk legfontosabb megállapításait így foglalták össze.
 - A társadalmi felelősség vonatkozásában a magyar vállalatok körében a vásárlókkal kapcsolatos felelősség mellett többször felvetődött az alkalmazottakkal, versenytársakkal, a természeti környezettel kapcsolatos felelősség, valamint a megfelelő profit elérésének igénye.
 - A kis- és középvállalati társadalmi felelősség eltérő megítélését a nagyvállalatok tevékenységének sokkal nagyobb gazdasági, társadalmi, természeti környezetre való hatására vezetik vissza.
 - A társadalmi felelősség területeinek fontosságát mindkét vállalati csoport hasonlóan ítéli meg. Különbség csak az innováció, a túlélés, a növekedés és a munkakörülmények vonatkozásában mutatkozott. A vállalatok gazdasági és társadalmi teljesítménye között nem tudtak kimutatni szignifikáns kapcsolatot. Az iparági összehasonlítás azt tárta fel, hogy az erőforrások hatékony felhasználását különösen az energia- és feldolgozóiparban, az innovációt a vegyipari és gépipari vállalatoknál, a tisztességes fizetéseket pedig az energia- és építőiparban, valamint a kereskedelemben tartják fontosnak.
 - A társadalmi követelmények teljesítésével kapcsolatban kiemelhető, hogy egyik vizsgálati csoport sem szavazott nagy bizalmat a vállalati szektornak, a nagyvállalatok jelentősen alulértékelik a kisvállalatok teljesítményét, és az üzleti szférán kívüliek nagyon negatívan ítélik meg a vállalatok szociális teljesítményét.” In: Fülöp-Szegedi 73-74.o.
16. “Több kezdeményezés létezik az etikai tanúsítási rendszer kialakítására. Ilyen például az AA 1000 standard, amit a brit *Institute of Social and Ethical Accountability* fejlesztett ki. Ez a standard egy négylépcsős modellre épít, aminek elemei: tervezés, megvalósítás, ellenőrzés és jelentés, minden érintettre kiterjed, és bármilyen méretű

vállalatnál alkalmazható. Egy másik jelentős kezdeményezés az SA 8000 (*Social Accountability 8000*) standard, amelyet a New York-i *Council on Economic Priorities*, egy nagy amerikai fogyasztói szervezet más szervezetekkel, vállalatokkal és tanúsítási cégekkel közösen fejlesztett ki. Egyetlen vállalati érintettre, a munkavállalókra vonatkozik, fő kritériumai a gyermekmunka tilalma, a biztonságos és egészséges munkahely iránti igény figyelembe vétele, a szervezkedési és gyülekezési szabadság, a faji, a nemű, a vallási, a politikai diszkrimináció tilalma, a munkaidő korlátozása, a minimálbérre vonatkozó előírás. Habár az SA 8000 tipikusan a nagy multinacionális/globális vállalatok standardja, a beszállítói hálózatok révén egyre több kisvállalatot is érinthet. Az etikai auditálás fejlődésének várható iránya egy minden vállalati érintettre kiterjedő, nemzetközileg elfogadott, új ISO szabvány létrehozása az üzleti magatartásra és a vállalati társadalmi felelősségre vonatkozóan.” In: Fülöp-Szegedi 78.o.

17. R. C. Solomon: *Corporate Roles, Personal Virtues: An Aristotelian Approach To Business Ethics*. In: *Business Ethics Quarterly*, Vol. 2, Iss. 3. (1992), 319-320.o.
18. Radácsi László: *Az arisztotelianus gazdaságetika alapjai*. In: Kovász, 1998/1. <http://korny10.bke.hu/kovasz/kov2/aristot.html>, 3.o.
19. R. C. Solomon: *Ethics and Excellence*. Oxford University Press, 1992. 338.o.
20. Török Attila - Valkó Emőke: *Etika és piac*. In: *Valóság*, 1999/12. 4-5.o. (A továbbiakban: Török – Valkó.)
21. “Külön problémakör az etikai szempontból kényes, de legális üzleti tevékenységek megítélése. Ilyennek számít a pornóipar, a szerencsejáték-ipar, a nukleáris ipar, a termékfejlesztéseihez állatkísérleteket végző kozmetikai, élelmiszer- és gyógyszeripar, a fegyvergyártás, a cigaretta és az alkoholtartalmú italok gyártása. Esetükben már az alapvető tevékenységnek az etikalitása is megkérdőjelezhető, az etikus működés tehát csak viszonylagosan értelmezhető. Ezek azok a területek, ahol a központi szabályozás elsődleges, s az e tevékenységeket folytató társaságok “etikai pária” státusának társadalmi elfogadtatásáért különösen sok civil szervezet fáradozik.” In: Török – Valkó 5.o.
22. In: Török – Valkó 8.o.
23. Adam Smith: *The Theory of Moral Sentiments*. Clarendon Press, Oxford, 1976. 189.o.
24. Adam Smith: *A nemzetek gazdagsága*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959. 64.o.
25. Amartya Sen: *Van-e az üzleti élet etikájának gazdasági jelentősége?* In: *Közgazdasági Szemle*, 1993/2. 104.o. (A továbbiakban: Sen.)
26. “A piaci rendszer úgy működik, hogy minden jószágra árat alakít ki, és az egyes fogyasztók közti allokációt az dönti el, hogy mennyire erős az adott árak mellett az egyének vásárlási hajlandósága. Ha “egyensúlyi árak” alakulnak ki, ezek valamennyi jószág esetében összhangot teremtenek kereslet és kínálat között. Ezzel szemben a közjavak esetében a használat – részben vagy teljesen – nem versengő, és nincs sok értelme, hogy a jószágot a legtöbbet kínálónak ítéljük, minthogy az egyik egyén fogyasztása nem zárja ki a másik egyén fogyasztását. Ezzel szemben az optimális erőforrás-allokálás az követeli, hogy az összhasznót vessük össze a termelés költségével, erre azonban a profitmaximalizálásra építő piaci mechanizmus nem nagyon alkalmas.” In: Sen 106.o.
27. Richard Münch: *Európa-projekt*. József Műhely Kiadó, Budapest, 2001. 55.o. (A továbbiakban: Münch.)
28. In: Münch 57.o.
29. “Ezáltal vált a hivatásgyakorlás a vallási meggyőződés területévé – anyagot szolgáltatva az erkölcsi követelmények formáló működése számára. Az ezzel ellentétes irányban lelhetőek fel az eredményes gazdaság kritériumai, melyek alapján

- Calvin követői az erkölcsi normák alakításához kapnak lehetőséget. Becsületesség, jogkövetés, gazdasági szemlélet, takarékoság, szorgalom és szerény életviszonyok – mindez a gazdasági eredményesség feltétele – erkölcsi következménnyé nemesül, mely istennek tetsző cselekedetekben jut érvényre. De a saját családról, a vállalkozás munkásairól és alkalmazottairól való gondoskodás, a helyi közösség támogatása és az egész társadalom jólétének figyelembe vétele – a hivatásgyakorlás erkölcsének részeként – szintén hozzátartozik az erkölcsi követelményekhez.” In: Münch 62-63.o.
30. “Így azután például a környezeti terhelés növekedése gazdasági problémává értelmezhető át. A környezetgazdaság az ember természetes és szocio-kulturális környezeti tényezőit globális közösségi javaknak tekinti, melyek felhasználási formája akkor megfelelő, ha folyamatosan meg tudjuk újítani, s a további felhasználásra rendelkezésre tudjuk bocsátani.” In: Münch 73.o.
31. In: Münch 80.o.
32. Axel Honneth: *Elismerés és morális kötelesség*.
In: http://frankfurt.tek.bke.hu/media/szoveg/honneth_moraliskotelesseg.htm, 5.o. (A továbbiakban: Honneth.)
33. In: Honneth 6.o.
34. Claus Offe: *Szociális védelem szupranacionális összefüggésben*. In: Esély, 2006/3. 45.o.
35. F. W. Scharpf: *The European Social Modell: Coping with the Challenges og Diversity*. MPIfG Working Paper 02/8, Max-Planck-Institut für Gesellschaftsforschung, Köln, 13.o.